

Μακεδονικά

Τόμ. 36 (2007)

M. Mazower, Θεσσαλονίκη, «Πόλη των Φαντασμάτων, Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι, 1430-1950», μτφρ. Κ. Κουρεμένου, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σελ. 575, 62 εικ., 11 χάρτες. [Τίτλος του πρωτοτύπου: Salonika. City of ghosts, 2004]

Ιωάννης Τουλουμάκος

doi: [10.12681/makedonika.41](https://doi.org/10.12681/makedonika.41)

Copyright © 2014, Ιωάννης Τουλουμάκος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τουλουμάκος Ι. (2011). M. Mazower, Θεσσαλονίκη, «Πόλη των Φαντασμάτων, Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι, 1430-1950», μτφρ. Κ. Κουρεμένου, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σελ. 575, 62 εικ., 11 χάρτες. [Τίτλος του πρωτοτύπου: Salonika. City of ghosts, 2004]. *Μακεδονικά*, 36, 288–293.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.41>

του συγγραφέα. Είναι απολύτως τεκμηριωμένο καθώς στηρίζεται σε αρχαιακές πηγές, αλλά και στις προσωπικές μαρτυρίες Μακεδονομάχων Σελιτσιωτών. Άξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο συγγρ., προκειμένου να παρακολουθήσει τα δρώμενα στη Σέλιτσα, ασχολείται και με τις γειτονικές περιοχές. Άναμφιβόλως, πρόκειται περί μιās γενναίας συμβολής για μία ήρωϊκή περίοδο τής νεώτερης ιστορίας τής Μακεδονίας.

Άριστοτέλειο Πανεπιστήμιο

ΑΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ

M. Mazower, *Θεσσαλονίκη, «Πόλη των Φαντασμάτων, Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι, 1430-1950»*, μπφρ. Κ. Κουρεμένου, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σελ. 575, 62 εικ., 11 χάρτες. [Τίτλος του πρωτοτύπου: *Salonika. City of ghosts*, 2004].

Σε παλαιότερες εποχές οι πρωτοετείς φοιτητές της Ιστορίας μάθαιναν, πως επισημονικό αλλά και ηθικό χρέος του ιστορικού είναι να «βρει τι πραγματικά συνέβη», δηλ. την αλήθεια, μακριά από κάθε πάθος και οργή και ότι αν δεν μπορέσει να βρει την αλήθεια, επειδή οι γνωστικές δυνατότητες είναι περιορισμένες, πρέπει πάντως η αναζήτησή της να αποτελεί σε κάθε περίπτωση τον μόνο σκοπό του, ακριβέστερα: να είναι στάση ζωής. Εκτός από την αντίληψη αυτή, υπήρξαν όμως ήδη από την αρχαιότητα και άλλες – όπως ότι η Ιστορία μπορεί να αποβλέπει στην τέρψη ή τον εντυπωσιασμό, ή ακόμη να είναι θεραπευαίνδα προκαταλήψεως ή ιδεοληψίας. Υπήρξαν και υπάρχουν και σήμερα και, όπως γνωρίζω, τείνουν να παραμερίσουν την πρώτη.

Το βιβλίο του M. Mazower, *Θεσσαλονίκη, Πόλη των Φαντασμάτων*, μπορεί να ανήκει στη δεύτερη ή τρίτη κατηγορία, σίγουρα όμως δεν ανήκει στην πρώτη, ή σε άλλη διατύπωση, δεν θέλει να βρει «τι πραγματικά συνέβη», δηλ. την αλήθεια. Έχει ένα σαφή «προγραμματικό χαρακτήρα», όπως δείχνουν οι επιλογές των μαρτυριών (όπου και όπως γίνονται στο βιβλίο), οι σχετικές κρίσεις του αλλά και ο ίδιος ο τίτλος του βιβλίου.

«*Η ατμόσφαιρα της πόλης είναι ακόμη στοιχειωμένη από τα φαντάσματα των μεγάλων ιστορικών κοινοτήτων που τη μοιράστηκαν, από τις περιπέτειες των λαών και των ανθρώπων που συναντήθηκαν στην πολυτάραχη ιστορία της. Στη ζωντανή τους μνήμη είναι αφιερωμένο αυτό το βιβλίο*». Με αυτές τις φράσεις κλείνει το διαφημιστικό σημείωμα στο εξωτερικό περίβλημα του βιβλίου – φράσεις που αποδίδουν τις εκτενείς σχετικές δηλώσεις του συγγρ. στην Εισαγωγή [(«*η αληθινή πρόκληση δεν είναι απλά και μόνο να διηγηθείς την ιστορία αυτής της εντελώς ξεχωριστής πόλης ως ιστορία πολιτιστικής και θρησκευτικής συνύπαρξης – στις αρχές του εικοστού πρώτου αιώνα αυτού του είδους οι από καιρό ξεχασμένες ιστορίες βρίσκουν πρόθυμα αφτιά, που τις περιμένουν και τις αποζητούν – αλλά το να δεις τις εμπειρίες των Χριστιανών, των Εβραίων και των Μουσουλμάνων σαν στοιχεία μιας ενιαίας, ολιστικής ιστορικής αφήγησης*» (σ. 29)].

Τι σημαίνει «ενιαία, ολιστική αφήγηση» δεν μου είναι απολύτως κατανοητό, απολύτως σαφείς είναι όμως οι επισημάνσεις που γίνονται στις τελευταίες παραγράφους του βιβλίου: Για την Ελλάδα «*ως μικρό κράτος που ενσωματώνεται σ' έναν ευρύτερο κόσμο... ένα άλλο μέλλον χρειάζεται ένα άλλο παρελθόν*» δηλ. όχι εκείνο που

έπλασαν οι «εθνικιστές ιστορικοί της» με «πλαστές συνέχειες και βολικές αποσιωπήσεις, από φανταστικές κατασκευές, αναγκαίες ώστε να αφηγηθούν την ιστορία του ραντεβού ενός περιούσιου λαού με τη γη που του επεφύλαξε το πεπρωμένο»... Σε αυτό το «κατασκευασμένο» παρελθόν αντιπαραθέτει ο συγγρ. με το βιβλίο του την αληθινή ιστορία της Θεσσαλονίκης, «μια ιστορία γεμάτη ταυτότητες που υιοθετήθηκαν και απορρίφθηκαν...» (σ. 554/555).

Στις «ταυτότητες» αυτές ανήκουν προφανώς ό,τι ο συγγρ. ονομάζει αλλού «φαντάσματα»: Π.χ. το πνεύμα του αγίου του Σούφι Μουσά Μπαμπά που «εθεάθη στη δεκαετία του 1930 κατά καιρούς να περιφέρεται κοντά στον τάφο του, στην άνω πόλη» τους «Τούρκους γενίτσαρους» που «ακόμη και σήμερα ιδιοκτήτες σπιτιών ονειρεύονται καμιά φορά πως κείτονται κάτω από τα υπόγειά τους»· τις ανήσυχες ψυχές που «στοιχειώνουν τις ξεχαρβαλωμένες βίλες κοντά στη θάλασσα»· ή ακόμη τα «πνεύματα που φυλούν τους θαμμένους εβραϊκούς θησαυρούς» (σ. 29). Αλλού τα φαντάσματα της Θεσσαλονίκης «σηκώνονται από τον τάφο τους και με άλλους τρόπους», δηλ. μέσα από τα τεκμήρια και αρχεία, ημερολόγια, εφημερίδες, επιστολές κ.ά. Όλα αυτά τα ερεύνησε ο συγγραφέας για να γράψει την ιστορία της Θεσσαλονίκης ως πόλης αυτών των ποικίλων ταυτοτήτων (ή «φαντασμάτων»), ακριβέστερα για να «ανιχνεύσει την μετάβασή της από τον πολυθρησκευτικό κι εξαιρετικά πολύγλωσσο οθωμανικό κόσμο... στον ρόλο της ως ομογενοποιημένου εθνολογικά και γλωσσικά προμαχώνα του εθνικού κράτους του 20ού αιώνα» (σ. 30).

Ποιοι, πότε και πού ακριβώς είδαν στην άνω πόλη το πνεύμα του αγίου Μουσά Μπαμπά δεν αναφέρει ο συγγρ., όπως δεν αναφέρει τους ιδιοκτήτες σπιτιών που ακόμη και σήμερα (!) ονειρεύονται Τούρκους γενίτσαρους ή εκείνους που βλέπουν τα «στοιχεία» στις βίλες κοντά στη θάλασσα. Νομίζω πως η ιστορική ακρίβεια θα επέβαλε να τους αναφέρει. Συγκεκριμένη αναφορά σε φαντάσματα, και μάλιστα των «ντόπιων δερβίσηδων» και Μουσουλμάνων αγίων που εμφανίζονται στις «παλιές βρύσες, στα σεβάσματα και στα πρώην τζαμιά» γίνεται στο κεφάλαιο «Η πόλη χωρίς Μουσουλμάνους» (σ. 417). Εκεί μάλιστα ο συγγρ. παραπέμπει στη μελέτη του Αιμ. Δημητριάδη «Φοίνιξ Αγήρωσ»: Η Θεσσαλονίκη του 1925-1935 (εκδόθηκε το 1994) με την επισήμανση ότι σε αυτήν γίνεται λόγος «για ένα παράδειγμα της δραστηριότητας των φαντασμάτων». Παραλείπει όμως να αναφέρει, ότι ο Μουσά - μπαμπά, για το φάντασμα του οποίου πρόκειται, δεν θεωρούνταν Τούρκος δερβίσης, αλλά ο Αϊ-Πιώργης που είχε μεταμορφωθεί σε Τούρκο (βλ. τη σχετική αφήγηση από Τουρκάλα στον Δημητριάδη, ό.π., σ. 205/6).

Πάντως ανεξάρτητα από αυτήν την έλλειψη τεκμηρίωσης, το ίδιο το ενδιαφέρον και η ευαισθησία για ταυτότητες και συμπεριφορές του παρελθόντος σε μία πόλη όπως η Θεσσαλονίκη, βρίσκουν αυτά καθ' εαυτά την αποδοχή από κάθε ιστορικό (και όχι μόνο). Το πρόβλημα είναι αν στη συγκεκριμένη περίπτωση υπήρχαν οι προϋποθέσεις για την ικανοποιητική, ως κάποιο βαθμό, περιγραφή και ερμηνεία τους. Τα αντικειμενικά στοιχεία δείχνουν πως δεν υπήρχαν. Δεν υπήρχαν διότι:

α) Μέσα σε μία δεκαετία (1990-2000) ο (νεαρός σχετικά) συγγρ. είχε γράψει πέντε (!) βιβλία, τρία για την Ελλάδα της προπολεμικής, κατοχικής και μεταπολεμικής εποχής, ένα για τα Βαλκάνια και ένα για τον εικοστό αιώνα της Ευρώπης. Με την Τουρκοκρατία και τον 19ο αι. ιδιαίτερα στη Θεσσαλονίκη, όπως προκύπτει από τους τίτλους των βιβλίων αυτών, δεν είχε ασχοληθεί καθόλου.

β) Από την έκδοση του τελευταίου από τα βιβλία αυτά («Οικογένεια, Έθνος και

Κράτος στην Ελλάδα, 1943-1960») που έγινε το 2000, και την αγγλική έκδοση του βιβλίου «των φαντασμάτων» (2004) μεσολαβούν τέσσερα, ακριβέστερα τρία περίπου χρόνια (εφ' όσον η εκτύπωσή του θα έπρεπε να είχε αρχίσει νωρίτερα). Με την κοινή ανθρώπινη εμπειρία ένας νέος και άσχετος ως τότε με ιστορικές περιόδους συνολικής διάρκειας πεντακοσίων ετών συγγραφέας ήταν αδύνατο να βρει, να μελετήσει και να αξιοποιήσει κριτικά τα «τεκμήρια και αρχεία» που αναφέρει αλλά και την υπάρχουσα σχετική (ελληνική και ξένη) βιβλιογραφία. (Μόνο στη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης αναφέρονται 1.028 τίτλοι, στους οποίους δεν συμπεριλαμβάνονται τα γενικά έργα όπου γίνονται εκτενείς αναφορές στη Θεσσαλονίκη).

γ) Ο συγγρ. επισκέφθηκε βέβαια μερικές φορές την πόλη και διάβασε διάφορα βιβλία και άρθρα για το εβραϊκό παρελθόν της, όπως γράφει στην Εισαγωγή (σσ. 19-27), δεν έζησε όμως σε αυτήν ώστε να γνωρίζει τους ανθρώπους της και δεν μπορούσε να έχει τη βιωματική σχέση αλλά και τη σφαιρική γνώση που χρειάζεται για να είναι σε θέση να κατανοεί πρώτα και να κρίνει κατόπιν νοοτροπίες και συμπεριφορές. Και γι' αυτόν και μόνο τον λόγο κάθε ιστορικός (και όχι μόνο ιστορικός) θα δίσταζε νομίζω να γράφει ένα τέτοιο βιβλίο.

* * *

Ανέφερα εκτενώς τις αρνητικές αυτές προϋποθέσεις για να γίνουν σαφέστερα αντιληπτές οι μεγάλες αδυναμίες του βιβλίου – αδυναμίες που διαπιστώνονται εύκολα και μόνο με την απλή ανάγνωσή του. Η οικονομία του χώρου επιβάλλει να περιορισθώ στις εμφανέστερες:

(1) Ο συγγρ. δεν είναι βέβαια μεσαιωνιστής (βυζαντινολόγος ή σλαβολόγος), αλλά γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο θα έπρεπε να προβληματισθεί πριν χαρακτηρίσει τον Κωνσταντίνο (γνωστότερο ως Κύριλλο) και τον Μεθόδιο ως πρόσωπα «*σλαβικής πηθανώς καταγωγής*» (σ. 43). Γι' αυτό –όπως και για άλλα– θα προβληματιζόταν, αν είχε ζήσει, όπως αναφέρθηκε, κάποιο διάστημα στη Θεσσαλονίκη. Αλλά δεν έζησε. [Για την (ελληνική) καταγωγή των δύο ιεραποστόλων των Σλάβων βλ. Αμμ. Ταχιάου, *Η εθνικότης Κυρίλλου και Μεθοδίου κατά τας σλαβικές ιστορικές πηγές και μαρτυρίας*, Θεσσαλονίκη 1968].

(2) Από το κεφάλαιο «Ο Μακεδονικός Αγώνας» που περιέχει μόνο τρεις σελίδες, προέρχεται η ακόλουθη περιγραφή: «*Από το 1904 ως το 1908 τα ελληνικά σώματα –που συχνά απαρτίζονταν στην πραγματικότητα από εξελληνισμένους Σλάβους ή Αλβανούς ληστές πιστούς στο Πατριαρχείο– ασχολούνταν με το πατριωτικό τους έργο στα βουνά. Οι χωρικοί, απρόθυμοι, εξαναγκάζονταν να ταχθούν με τη μαή την άλλη πλευρά, όχι μόνο με χρήματα, αλλά και με ξυλοδαρμούς. Οι εξαρχικοί τουφεκίζονταν*» (σ. 325). Ίσως και αυτό το λάθος (ή μάλλον απόπτημα) θα είχε αποφύγει ο συγγραφέας, αν είχε ζήσει κάποιο διάστημα στη Θεσσαλονίκη (ή έστω αν είχε επισκεφθεί το Μουσείο του Μακεδονικού Αγώνα).

(3) Αν κάποιος αξιωματικός από τη νότια Ελλάδα, που βρίσκεται στη Θεσσαλονίκη τον Μάιο του 1913, γράφει στη σύζυγό του, (μεταξύ άλλων) ότι «*θα προτιμούσα χίλιες φορές να ήμουν στρατοπεδευμένος υπό σκηνήν σε κανένα βουνό παρά εδώ εις αυτή την παρδαλήν πόλιν όπου είναι συγκεντρωμένοι όλοι αι φυλαί του Ισραήλ*» από αυτό κανείς, ούτε ιστορικός, ούτε ο κοινός αναγνώστης, θα μπορούσε να συμπεράνει πως «*έτσι εξέφραζε η Παλαιά Ελλάδα την περιφρόνησή της για τις Νέες χώρες της όπως τις ονόμαζε, με όλη τους τη βαλκανική ανομοιογένεια*» (σ. 353/4). Το συμπεραίνει όμως ο συγγραφέας.

(4) Το να γράφεται ότι «το 1928 οι γυναίκες του δρόμου ήταν στην πόλη περισσότερες από τους δημοσίους υπαλλήλους» (σ. 461) θα μπορούσε –ενδεχομένως– να θεωρηθεί (άστοχο) ευφυολόγημα, όπως και το ότι «στα μέσα της δεκαετίας του 1950 όλες οι εμπλεκόμενες εργάτριες του σεξ ήταν Ελληνίδες· ακόμα και η πορνεία είχε εξελληνιστεί» (σ. 463) – (το τελευταίο ίσως είναι και κακόβουλο). Το να υποστηρίζεται όμως από τον συγγρ. πως «στη δεκαετία του 1920 το εκτός νυμφώνος σεξ, σύμφωνα τουλάχιστον με ορισμένους σχολιαστές, φαίνεται πως τελούνταν σε κάθε γωνιά και κόχη της πόλης, μη εξαιρουμένων των ιερών ναών» (σ. 472) –οι «ορισμένοι σχολιαστές» φυσικά δεν κατονομάζονται– αν όχι κακόβουλη, οπωσδήποτε όμως άστοχη και απρεπής υπερβολή.

(5) Ότι πολλοί από τους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας που ήλθαν στη Θεσσαλονίκη και αγνοούσαν την ελληνική γλώσσα «αντιστασιακά ονομάζονταν για αρκετό διάστημα “Ανατολικοί Χριστιανοί”» (σ. 549) είναι προφανώς επιπόνημα του συγγρ. Δεν μπορώ να πω πώς και γιατί πλάσθηκε, με ιστορική γνώση και κρίση δεν έχει πάντως καμία σχέση.

* * *

Ένα ογκώδες σχετικά βιβλίο με 475 σελίδες (του αγγλικού πρωτοτύπου) για πέντε αιώνες που γράφεται από ένα μη ειδικό συγγραφέα, ο οποίος θέλει να προσελκύσει το ενδιαφέρον του σύγχρονου κοινού, δεν είναι παράδοξο ότι περιέχει διάφορα ανεκδοτολογικού ή παρομοίου περιεχομένου στοιχεία, από τα οποία ενδεχομένως μερικά να εντυπωσιάζουν ή να τέρπουν, άλλα όμως αποπροσανατολίζουν ή και διαστρεβλώνουν:

Η μεγαλοπρεπής κηδεία του αρχιεραβίνου Ραφαήλ Ασέρ Κόβο στα τέλη του 1874 (σ. 206) σε αντίθεση προς τα «γλέντια» στο σπίτι του Έλληνα μητροπολίτη (σ. 150), τα σοβαρά επεισόδια μεταξύ Ελλήνων και Εβραίων τον Δεκέμβριο του 1852 (σ. 209-211), η αφήγηση για τη Χριστιανή Στεφάνα που ήθελε να γίνει Μουσουλμάνη, τον Μάιο του 1876 (σ. 216-218), οι εντυπώσεις ενός Αυστριακού διπλωμάτη για τις όμορφες Τουρκάλες το 1828 (σ. 245/6), τα αποσπάσματα από τα αφηγήματα με τον «ανατολίτικο φανταστικό ερωτισμό» του Γάλλου ναυτικού δόκιμου Ζιλιέν Βιό από τη διαμονή του στη Θεσσαλονίκη το 1876 (σ. 247-249), οι παραστάσεις παλαιστών (σ. 302), λεπτομέρειες (εν μέρει ανατριχιαστικές) από τη δράση ληστών (σ. 317), αποσπάσματα από σατιρικές περιγραφές της πόλης Άγγλων αξιωματικών της Στρατιάς της Ανατολής, (1915-1917) (σ. 374-375), αλλά και εκτενείς αναφορές σε συνθέτες και τραγουδιστές ρεμπέτικων τραγουδιών (Βαμβακάρη, Τσιτσάνη, Τσαουσάκη, κ.ά.) (σ. 449, 465-469) είναι μερικά (από τα πολλά) παραδείγματα.

Μερικά από αυτά (αλλά σε πολύ μικρότερη έκταση) θα μπορούσαν βέβαια να παρατεθούν στο πλαίσιο περιγραφών καταστάσεων ή συμπεριφορών, οι οποίες θα βασίζονταν στη συνολική γνώση κάθε εποχής (μετά από μελέτη των κυρίων πηγών και της ειδικής βιβλιογραφίας). Αλλά η μελέτη αυτή δεν έγινε –και δεν μπορούσε να γίνει– στο σχετικά πολύ σύντομο διάστημα της συγγραφής του βιβλίου, γι' αυτό ο συγγραφέας καλύπτει τα κενά μη διστάζοντας να παραθέσει περιγραφές των γυμνών πορνών από Άγγλο στρατιώτη (σ. 461), αναφορές σε «νταβατζήδες» (σ. 462), στίχους από ελαφρά τραγούδια (σ. 460) ή στίχους από ρεμπέτικα, με τον ρεμπέτη τραγουδιστή να ανεβαίνει στην Βουλή και να «μαστουριάζει» τους βουλευτές (σ. 449) ή έναν καλόγερο να θέλει «μια τζούρα να τραβήξει» (σ. 467).

Τα τελευταία περιέχονται στην ενότητα με τίτλο «Τα Χανουμάκια» (σ. 460-470,

όπου γίνεται λόγος προπάντων για τις πόρνες) του κεφαλαίου με τίτλο «Ντύνονται για το ταγκό», που ανήκει, όπως και άλλα, (με πρώτο το «Η επιστροφή του Αγίου Δημητρίου» σ. 351 κ.εξ.) στο τρίτο (από τα τρία) μέρος του βιβλίου, που φέρει τον τίτλο «Ο Εξελληνισμός της πόλης»). Το πρώτο μέρος, που αρχίζει με την άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Οθωμανούς, τιτλοφορείται «*Το ρόδο του Σουλτάνου Μουράτ*».

* * *

Δεν θα είχε καμιά ιδιαίτερη σημασία –εκτός μόνο για το ύφος και κατά δεύτερο λόγο την ποιότητα του βιβλίου– η επιλογή τέτοιων τίτλων, αν στο περιεχόμενό του ως συνόλου και στον ίδιο τον τίτλο του («*Θεσσαλονίκη, πόλη των φαντασμάτων*») δεν διακρινόταν με κατά τη γνώμη μου αναμφισβήτητη σαφήνεια η αντίθεση του συγγραφέα στην ελληνική πραγματικότητα (από την οποία «*παραμερίστηκαν τα “φαντάσματα”*») ή, σε άλλη διατύπωση, η προκατάληψή του κατά του ελληνικού παρόγοντα, δηλ. των κυβερνήσεων μετά την απελευθέρωση της πόλης το 1912 και της «*αντικομμουνιστικής Δεξιάς*» που κυβέρνησε μετά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου.

Δεν είναι μόνο «*οι συμμορίες Ελλήνων προσφύγων που κρατώντας τσεκούρια λεηλατούν μαγαζιά και σπίτια Μουσουλμάνων*» (σ. 403), ούτε οι Έλληνες ναζιστές που οικειοποιούνται περιουσίες Εβραίων κατά την Κατοχή (ή ο ελληνικός ναζιστικός τύπος της εποχής) (σσ. 500-522), είναι και ο Δήμος Θεσσαλονίκης που στρέφεται κατά των εβραϊκών μνημείων (σ. 502), είναι και ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών που «*καλοδέχτηκε το βιβλίο “Ο Ιούδας διά μέσω των αιώνων” το 1928*» (σ. 493). «*Η ίδια η ελληνική κοινωνία εξακολούθησε να υποθάλπει βαθεία ριζωμένες προκαταλήψεις εναντίον των Εβραίων*» τονίζει στην ίδια σελίδα (493) ο συγγραφέας.

Η προκατάληψη είναι εμφανής. «*Το καλοκαίρι του 1947*» βεβαιώνει τους αναγνώστες του βιβλίου αλλού (σ. 535) ο συγγραφέας «*αναπτύχθηκε μεγάλης κλίμακας εκστρατεία του τύπου της Θεσσαλονίκης εναντίον των απαιτήσεων των Εβραίων. Η φτώχεια των προσφύγων αντιπαρατέθηκε στον υποτιθέμενο πλούτο των Εβραίων που είχαν επιζήσει*».

Ερευνήσα και τις τέσσερεις εφημερίδες που εκδίδονταν τότε στη Θεσσαλονίκη («*Μακεδονία*», «*Ελληνικός Βορράς*», «*Νέα Αλήθεια*» και «*Φως*»). Δεν υπάρχει σε καμία από αυτές καμία απολύτως ένδειξη αντιεβραϊκής εκστρατείας. Και δεν υπάρχει, διότι το καλοκαίρι του 1947 εμαίνετο ο ανταρτοπόλεμος στη Δυτική Μακεδονία και η ελληνική κοινωνία είχε άλλα, πολύ ζωτικά προβλήματα να αντιμετωπίσει και δεν υπάρχει επίσης, διότι ο αντισημιτισμός στην Ελλάδα όπως τον «*φαντάζεται*» ο συγγραφέας, είναι πλάνη ή ψεύδος.

* * *

Το μεγάλο συλλαλητήριο που έγινε στη Θεσσαλονίκη το 1992 (με τους γνωστούς λόγους που το προκάλεσαν) δεν αφορά την ιστορία των «*φαντασμάτων*» με την οποία ασχολείται στο βιβλίο του ο συγγραφέας. Παρά ταύτα το περιγράφει και το κρίνει στην αρχή του πρώτου κεφαλαίου (σ. 36/37). Παραθέτω την περιγραφή και την κρίση, χωρίς κανένα σχόλιο:

«*Το 1992 όμως, όταν με την κατάρρευση της Γιουγκοσλαβίας η γειτονική δημοκρατία της Μακεδονίας ανακήρυξε την ανεξαρτησία της, οι Έλληνες υπερασπιστές του Αλεξάνδρου βγήκαν στους δρόμους με τελείως διαφορετικές διαθέσεις. Οι βιτρίνες πλημμύρισαν από σημαίες· τ' αυτοκόλλητα στ' αυτοκίνητα και τα πανό στ' α-*

εροδορμία διακήρυτταν ότι «η Μακεδονία ήταν και θα είναι πάντα ελληνική». Πράγματι, Έλληνες και Σλάβοι αναμετρήθηκαν γύρω από την κληρονομιά των Μακεδόνων βασιλιάδων, και η Θεσσαλονίκη υπήρξε το κέντρο της αναταραχής. Στην κεντρική πλατεία εκατοντάδες χιλιάδες οργισμένοι διαδηλωτές άκουσαν τις προτροπές του Παναγιώτατου (γνωστού σε ορισμένους δημοσιογράφους ως Παναγιώτατου, λόγω των ακραίων απόψεών του) μητροπολίτη τους Παντελεήμονα. Ο εικοστός αιώνας τέλειωνε όπως είχε αρχίσει, με μια έριδα γύρω από τη Μακεδονία, και τα ονόματα είχαν γίνει πολιτικό ζήτημα, μ' έναν τρόπο που λίγοι εκτός Ελλάδας καταλάβαιναν».

Ομ. Καθηγητής Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ.

ΙΩ. ΤΟΥΛΟΥΜΑΚΟΣ